
Статті:

<https://doi.org/10.15407/fd2022.02.067>
УДК 172.12

Сергій ПРОЛЕЄВ, доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу філософії культури, етики та естетики
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
uffon@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-1563-712X>

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПІДВАЛИНИ ДИСКУРСУ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОСТІ

У статті розглянуто місце та роль дискурсу в життєдіяльності людини. Підставою для цього є значення наявності мови та мовлення як однієї з цільних ознак людськості. Завдяки мові утворюється власна дійсність людини, яка має смисловий характер. Виокремлено чотири виміри ефекту мовлення в конституюванні світу людини. Це: функція смислової продуктивності та достовірності мовлення; функція організації та акумуляції досвіду; функція впорядкування людської життєдіяльності; функція персоналізації. Набуття мовленням формату дискурсу пов'язується з домаганням значущості та обґрунтуванням достовірності суджень. Ці якості дискурсивних практик невіддільні від їхнього нормативного ефекту. Якщо у мовленні як такому домінує ефект комунікації та тверджень, то дискурс є передусім смисловим впорядкуванням дійсності. Він завжди створює, трансформує або скасовує певний смисловий порядок. Автор обґрунтовує тезу щодо зростання ролі дискурсивних практик в сучасному світі. Це пов'язане з епохальними змінами в життєдіяльності людства, а саме із завершенням ери виробництва. Всю історію людської цивілізації можна розглядати як розвиток виробництва (починаючи від неолітичної революції, тобто винайдення виробничого способу господарювання). Завершення ери виробництва означає водночас актуалізацію величезного історичного завдання звернення людини на саму себе, на власну природу та органічну здатність жити. Турбота про себе, а не про умови існування (зовнішні блага) стане пріоритетом розвитку людства в найближчій історичній перспективі. Однак ця переорієнтація людського буття наражається на суперечливий вплив віртуалізації дійсності для людини, що тягне за собою зміни у класичному покликанні дискурсу. У зв'язку з цим автор аналізує ефект дискурсів в умовах надпотужного інформаційного середовища сучасності, яке саме стає провідною потугою глобальної дійсності у вигляді інфовлади.

Ключові слова: дискурс, сенс, мовлення, глобалізація, сучасність, виробництво, інфовлада.

Цитування: Пролеєв, С. (2022). Соціокультурні підвалини дискурсу та трансформації сучасності. *Філософська думка*, 2, 67–82. <https://doi.org/10.15407/fd2022.02.067>

Процес глобалізації у його основних вимірах — фінансово-економічному, технологічному, соціально-політичному, освітньо-світоглядному — спричиняє у своєму інтегративному виразі створення, трансформацію, перегляд та конкуренцію різноманітних смислових порядків людського існування. В певному сенсі глобалізований світ загалом можна визначити як змагання за майбутнє відмінних соціокультурних моделей розвитку, породжених різними цивілізаційними утвореннями — змагання за перспективу та шляхи подальшого існування всепланетного людства. Універсальним засобом відтворення, зміни та конкуренції смислових порядків є дискурс. Отже, виглядає так, що дискурсивним практикам належить вирішальна роль у визначенні сучасної реальності та її трансформаціях. Цю загальну закономірність надзвичайно посилює розвиток сучасних інформаційних технологій, спричинена ним віртуалізація людської життєдіяльності та перетворення сучасного суспільства на інформаційно-мережеву соціальність.

Глобальний світ через визначальну роль у ньому інформаціонального (Кастельс) чинника перетворився на простір співіснування, конкуренції та боротьби різноманітних за змістом та способом організації дискурсивних практик. Це цілком відповідає інформаційно-мережевій природі сучасної (глобальної) соціальності. Доволі зрозуміла й очевидна строката фактичність глобального світу. Але в чому полягає його дійсність? Таке розрізнення фактичності існування та власне дійсності спонукає до постановки питання про сенс. Яку перспективу людства витворює процес глобалізації? Ким і чим стає людина в новітніх реаліях інформаціональної ери? Як відповісти на глобальні виклики сучасності й у чому, зрештою, полягає правдивий сенс цих викликів? В річищі цих питань актуалізується проблема дійсності глобального світу, засад людського буття у ньому. Проблема дійсності — а це водночас проблема смислової наповненості людського існування, загалом проблема сенсу — є визначальною для нинішнього часу.

Водночас сучасну ситуацію глобальної дійсності важливо побачити в ширшій перспективі, ніж нагальні питання сьогодення. Справедливо стверджують, що реалії сучасності неможливо повноцінно осягнути, не звертаючись до їхньої генеалогії та історичної тяглості. Ще Дильтай всебічно обґрунтовував «дух історизму в дослідженні суспільства, який пояснення та закон для життя сучасності шукає у вивченні минулого» [Dilthey, 1990: S. XVI]. Ключ до розв'язання актуальних проблем сучасності часто варто шукати в минулому. Сучасна свідомість надто захоплена прогностичними прагненнями (здебільшого доволі поверхневими та невдалими). При цьому евристичний потенціал ретроспекції зазвичай залишається в тіні й не використовується належним чином. Між тим навіть характерні невдачі суджень про перспективи (які навіть дістали чимало теоретичних обґрунтувань через начебто особливу невизначеність і складність, властиву сучасному світові) є спричиненими великою мірою саме неувагою до минулого і невмінням працювати з його смисловим потенціалом. Природа глобальної дійсності

та визначальна роль у ній інформаційно-дискурсивного чинника залишаються непроясненими без урахування місця мовлення та символічних порядків у способі буття людини взагалі. Отже, звернімося до ретроспекції задля кращого розуміння характеру нинішнього глобального середовища людського буття.

Дійсність та мовлення

У появі мови зазвичай вбачають вирішальний крок, який виокремив людину серед розмаїття живих істот і заклав підґрунтя для витворення нею власного світу. Можна без перебільшення стверджувати, що дійсність для людини від початку має мовленнєво-дискурсивний характер. Цей принцип, що набув теоретичного обґрунтування у вигляді концепції лінгвістичної відносності Сепіра–Ворфа, засвідчує, що люди не тільки живуть у природному чи соціальному світі, а й істотно перебувають під впливом власної мови [Whorf, 1956]. Навіть заперечуючи надто прямі детермінації реальності мовою, які зустрічаються у деяких прибічників цієї концепції, не можна не визнати суттєвого впливу мовлення на конституювання дійсності для людини.

Щоправда, трудові теорії антропосоціогенезу роблять наголос на ролі предметної діяльності, праці та вироблення штучних знарядь. Однак насправді між цими поясненнями генези людини немає суперечності. Навпаки, між предметно-перетворювальною діяльністю та мовленням існують тісний взаємний зв'язок та взаємозумовленість. Вони є різними вимірами єдиного процесу — конституювання власне людської дійсності. Вирішальною ознакою останньої є не створювані штучні конструкції самі по собі, а *сенс*. Людина починається там і тоді, де і коли привносить у світ сенс. Сенси — це те на правду цілковито нове, що з'являється разом з людиною і є її ключовою ознакою. Навіть суто предметна діяльність має своїм стрижнем смислові стратегії. Зробимо кілька зауваг, які конкретизують і унаочнюють це твердження.

Найпростіша дія лише тоді стає власне людською, коли разом з конкретними змінами наявного стану речей також відкриває певну *перспективу існування*. Інакше кажучи, створює смисловий горизонт, в якому відбувається весь подальший рух і докладання конкретних зусиль. Безпосередньо дія має справу з конкретним об'єктом, що трансформується нею задля людських потреб. Однак це лише конкретність справи, її предметні умови. Від початку в кожній дії людина *здійснює себе*, створює власне життя та належне місце для нього. Відтак кожна дія несе на собі смислове навантаження певної відповіді на питання, ким стане людина, яким буде зміст її буття. Цей наголос на перспективі існування (надто для первісних часів, коли людина постійно поглинута жорстокою драмою виживання) може здатися досить штучним. Видається, що людина постійно знаходиться серед викликів її існуванню — тих нещадних викликів, які прагнуть усунути людину з числа живих істот.

У цій оптиці вся людська активність видається *реакцією* на виклики буття. Однак такий погляд є вочевидь хибним. Якби людина жила та діяла суто

в режимі реакцій, вона вже давно зникла би з лиця землі. Відмінність людини від інших живих істот якраз і полягає не лише у вправній ре-активності, для якої людина відкриває нові засоби, а й у випереджувальній про-активності створення власного світу. Людина як людина творить власну автономію. Кожна її дія, хоч би з чим конкретно вона мала справу та хоч би якою зовнішньою необхідністю вона була викликана, водночас розв'язує питання: чим *має* бути людське буття взагалі. Своєю діяльністю людина повсякчас привносить «у світ» нову, власну реальність. Безпосередньо це виглядає як набуття кожним сущим певного сенсу, тоді як цілісна структура їх (її називають просто «світ») утворює перспективу власного людського буття. Отже, не просто дія — а діяльність (себто цілеспрямоване розгортання певної версії існування); і, своєю чергою, діяльність не лише як розв'язання чергової задачі виживання та відповідь на виклик природи, а й як творення світу, всеосяжного смислового порядку, яким людина отримує власну реальність і розгортає перспективу свого життя.

Ще одним виміром смислового наповнення дії є властиве їй *цілепокладання*. Мета як величина, автономна щодо діяльності, що втілює її, є однією з перших форм існування сенсу. Виникнення мети, радикально відмінної від спонуки та прагнення, що спричиняють активність живої істоти, стає суттєвою ознакою людськості. Адже мета не лише скеровує діяльність. Вона існує автономно від дій, як окрема щодо них інстанція, що передбачає можливість *різноманітних* діяльностей/активностей для свого втілення. Мета задає діяльність, передує їй та спрямовує її (і загалом кажучи, великою мірою *продукує*). В цьому прикладі також наочно бачимо регулятивну роль смислу щодо способу існування людини.

Завдяки процесу артикуляції, застосування, перетворення та прирощення сенсів людина додає власній дії певності символічного виміру та робить її власне культурною — як носієм суто людського змісту. Зазвичай, кажучи про предметно-перетворювальну діяльність, наголошують на її здатності створювати для людини відповідні умови існування, перетворюючи «речовину природи» на сприятливу для людини конструкцію існування. Проте предметна дія сама по собі була б мало чого варта в розмаїтті та потузі природного середовища, якби людина водночас не вклала в кожну дію *всю себе*, весь символічний, смисловий порядок, яким вона привносить себе у світ і робить місцем власної присутності.

Ще одним очевидним виявом характеру людської діяльності як смислової практики є її інтерсуб'єктивність. Образно кажучи, людина ніколи не діє як одинак (навіть якщо фізично нікого біля неї немає). Вона завжди неодмінно існує у спільному з іншими житті, спосіб її існування — це буття-разом, інакше кажучи — суспільність. Серед іншого, це передбачає процес комунікації як універсальний режим здійснення особою будь-яких справ. Як зазначав Апель, кожен «у своєму мисленні завжди *претендує на інтерсуб'єктивну значущість власних роздумів*, причому це стосується не лише

їхньої істинності, але й їхнього смислу. Адже смисл має бути таким, щоби ним як мовно артикульованим смислом можна було поділитися з іншими. Виходячи зі сказаного, в принципі ніхто не може мислити сам» [Апель, 1996: с. 46]. І якщо, підкреслимо це, навіть нікого наразі немає поруч, комунікація здійснюється латентним чином. А комунікація також є практикою існування сенсів та їх активного продукування (і, додамо, в цій своїй якості орієнтації на певний смисловий порядок та його примноження комунікація стає дискурсивною практикою).

Це відсилання до глибин людської праісторії нам знадобилося для того, щоб підкреслити фундаментальне значення мовлення у структурі людського буття і способі існування дійсності для людини. Людина переважно живе у світі, який вона буквально вимовила і наділила певним сенсом. Все існує для неї в оптиці значень, якими наділені всі суцї (а по суті — якими вони виокремлені та набули тожсамості).

Принагідно підкреслимо, що взагалі наголос на предметній діяльності, на перетворенні природи й тим більш сприйнятті останньої як «речовини» людської діяльності є очевидною екстраполяцією не лише на первісні часи, а й на переважну частину історії цивілізацій типу світосприйняття та світовідношення, властивого лише модерній добі. Щоб подібне відношення уможливилось, людина має обійняти метапозицію щодо усього суцього, не виключаючи власну тілесну визначеність. Показово, що для переважної частини історії навіть боги не досягають цієї метапозиції щодо світу і є цілком зануреними у процес вселенського існування. Вони в існуванні світу є, звісно, вищими силами, але ці сили повністю інтегровані у драму світового буття. Наочну ілюстрацію цього подибуємо у давньогрецькій міфології. Всі олімпійські боги, як і попереднє їм покоління титанів, інтегровані у всеохопний космос. Символом їхньої інтегрованості є невмолимий рок, якому не здатна заперечити навіть божа воля.

Лише юдаїзм висуває ідею трансцендентного Бога-творця, винесеного за межі всього суцього. Так вперше з'являється справжня метапозиція щодо всього існуючого, логіку якої успадкує християнство і яка зрештою — вже у працях ренесансних гуманістів — буде екстрапольована на людину. Саме ця кардинальна світоглядна метаморфоза зробить людину вільною перетворювачкою природи — тим модерним суб'єктом, для якого природа (зокрема, власна) виступає суто матеріалом його діяльності.

Мовлення та дискурси

Дискурс від початку тотожний мовленню (саме це слово й позначає буквально «мовлення» у французькій мові). Тут маємо найважливіший наголос на процесуальності існування сенсу та мислення. Мова — то субстантивована, стала форма, тоді як мовлення — рухлива та процесуальна. Мова — усталена структура, мовлення — смислопороджувальний рух, плинність та мінливість сенсів у їхній взаємодії з навколишнім світом та його активностями.

Мовленням ми називаємо не просто вимовляння слів та передання певної думки. Мовлення в широкому сенсі є розмаїтими практиками конституювання, перетворення й обігу смислів. Як рухаються при цьому людські губи та які звуки лунають — і чи лунають взагалі — це цілком вторинний аспект. Наголос на смислах, позбавлених конкретного вербального вигляду, досягає граничного теоретичного вираження в деяких концепціях, на кшталт теорії «мови мислення» Дж. Фодора [Fodor, 1975]. Вона керується своєрідним нейронним фундаменталізмом, який заміщує словоформи конкретної мови універсальними «ментальними репрезентаціями».

Така позиція виглядає надто редукціоністською (та натуралістичною), ігноруючи вирішальну роль культури в утворенні та обігу сенсів, але вона привертає увагу до внутрішнього — власне смислового, а не суто комунікативного — виміру мовлення. Процес мовлення звернений не лише на щось ззовні нього. Він весь час має справу й із собою, *самовідноситься*. Так з необхідністю відбувається, оскільки весь час утворюється досвід мовлення, величезний строкатий масив «намовленого». І він — не щось застигле, а стихія, яка повсякчас існує, в яку занурюється, як пловець у море, кожен окремий мовний акт. Відтак стосовно кожного акту виникає питання підстав та достовірності. Наскільки от це твердження є виправданим у його домаганнях значущості?

Це питання — у вигляді невимовної постійної вимоги, що супроводжує всі акти мовлення — весь час сепарує розмаїту стихію мовлення, здійснюючи в ній невидимі розмежування та виокремлюючи неоднорідні за значущістю мовні формації. Так поступово поняття дискурсу набуває особливого сенсу, відмінного від вихідної смислової тотожності його з процесом мовлення взагалі. Коротко кажучи, дискурс є організованою смисловою стратегією, витворенням певного смислового порядку, який у самому собі містить правила свого утворення і примноження, критерії достовірності та оскарження, своєрідну «іммунну систему» проти хиб, визначену співвіднесеність з позавербальною дійсністю тощо. Лише мовлення, обґрунтоване (можна сказати й «легітимоване») у його домаганнях значущості, набуває формату дискурсу. Водночас виникає ще один важливий ефект: якщо мова є сутнісно єдиною системою, то дискурси — завжди у множині. Жодне мовлення не передбачає єдиної дискурсивної практики (на кшталт єдиної граматичної правильності, властивої мові). Навпаки, розмаїття комунікації та несхожість смислових задач, що їх розв'язує мовлення, передбачає *множинність* дискурсивних практик. Вони існують як своєрідні й досить автономні «мови в мові», утворюючи — кожна — власний смисловий порядок.

Зі сказаного випливає, що дискурсивні практики недостатньо розуміти як процеси мовлення, комунікації, розуміння, що *супроводжують* чи відображають людські стосунки, життєдіяльність та існування певних соціальних форм. Дискурсивні практики є *конститутивними* щодо будь-яких соціальних форм та інститутів. Є підстави розглядати навіть порядок суспіль-

них відносин як дискурсивну формацію. Як зазначає один з найвидатніших дослідників первісності К. Леві-Строс, «необхідно розглядати шлюбні правила та системи спорідненості як певну мову, тобто як безліч операцій, що забезпечують можливість спілкування між індивідами та групами індивідів» [Леві-Строс, 1997: с. 58].

У дискурсивних практиках акумулюється культурний досвід — випробуваний і найбільш продуктивний режим існування даної справи. Вони є живими, процесуальними аналогами всіх соціальних форм та усталених форматів життєдіяльності. Око дослідника соціальної історії зазвичай зупиняється на масштабних подіях, статичних показниках стану справ (демографічна ситуація, параметри економіки та обсяг виробництва, державний лад тощо). Між тим — це лише певні об'єктивації живого процесу людського існування, який розгортається передусім як процес сенсопородження, зміни смислових координат буття, накопичення здобутого досвіду в організованих оповідях, нормативізації способів дії та розуміння тощо — одним словом, як постійний рух дискурсивних практик.

До акумуляції досвіду в дискурсі треба додати ще один вкрай важливий ефект дискурсивних практик — їхню роль у становленні та функціонуванні нормативності будь-якого штибу. Цивілізація створила дві головні системи соціальної нормативності — мораль та право (між якими в багатьох суспільствах існує настільки щільна конвергенція, що доречніше казати про єдиний морально-правовий комплекс нормативності; а для інших суспільств, як-от мусульманські, взагалі треба визнати синкретичну нормативність релігійно-морально-правового ґатунку, представлену так званими законами шаріату, — цей синкретизм зумовлений тим, що шаріат уґрунтований на ідеї зобов'язань, покладених на людину, а не на правах, які вона може мати [Давид, 1998: сс. 306–314]).

Нормативний аспект людської життєдіяльності надзвичайно важливий і тісно пов'язаний з проєктивним характером людського буття. Людина не просто живе, має і створює ті чи ті умови існування — іншими словами, її буття є не просто даність, певна фактичність. Людина передусім визначається не наявним, а *належним* — тим, що вона вважає гідним, в чому вбачає виправданість свого життя, що становить для неї вимогу людяності, себто людського як такого. Дискурсивні практики забезпечують цей ефект всеприсутнього належного, нормативний вимір будь-якої дії, помислу, уявлення, почуття, рішення. Сенс існує не просто як окреме значення, а як певний порядок мовлення, яким і задається конкретний смисл. Цей порядок мовлення, що має цілком імперсональний характер, є вихідною формою нормативності.

Першою зобов'язувальною інстанцією щодо людини є слово. Водночас конкретний смисл *не виводиться* з певного смислового порядку, більш загальної смислової структури, а *виникає* в ній як *особлива подія*, смисловий *прецедент*. Цей бік сенсів (власне, специфіку їхньої природи) наголосив Ж. Дельоз, коли створював свою теорію смислу у вигляді низки парадоксів

(зрештою, парадоксів чистого становлення). Підставою для цього стало визначення сенсу як «неіснуючої сутності»; і не випадково, що матеріалом першої експозиції теорії сенсу Дельоз обирає «Алісу» Л. Керола — адже в ній йдеться суто «про події, чисті події» [Делез, 1995: сс. 6–7]. Тому дискурс як смислова впорядкованість мовлення є простором виникнення смислів, їх загальною динамічною передумовою, а не прямою причиною. Сенси народжуються в дискурсивному полі, в напрузі осмисленого мовлення, але народжуються самі, маючи від початку смислову автономію — ту відмінність від інших, яка надає їм самостійну значущість. Відтак дискурс від початку є простором творчої свободи сенсоутворення — порядок дискурсу по суті своїй не стільки припис, скільки відкрита можливість (але змістовно визначена, продуктивна можливість виникнення сенсу).

Нарешті, шляхом дискурсу особа виокремлює саму себе і стає у відношення до себе самої, тим самим уможливаючи власне життя як розвиток. Людина відкриває себе настільки, наскільки здатна проартикулювати, буквально *вимовити себе*. Звісно, йдеться не про просту спонтанність мовлення, такі собі «балачки про себе». Мовлення щодо себе набуває якості дискурсу, коли стає цілеспрямованою вибудовою Я-концепції, чи то проекту себе, чи то смислового осердя свого життя. Інакше кажучи, мається на увазі свідомість себе в режимі відповіді на питання «навіщо, задля чого я існую?». Причому дискурс такого штибу може бути як вимовлений вголос, так і невимовний, як-от внутрішній діалог. Акустична форма має тут цілком підпорядковане значення, натомість смислова організація, послідовність та цілеспрямованість цієї практики — вирішальне.

Отже, з попереднього розгляду оприявнилася ключова роль дискурсу в організації соціальності як такої: (1) функція смислової продуктивності та достовірності мовлення, (2) функція організації та акумуляції досвіду, (3) функція внормовування людської життєдіяльності, (4) функція персоналізації. Цей перелік не є вичерпним. Але його достатньо, щоб позначити ключову роль дискурсу для конституювання дійсності для людини в усіх чотирьох її фундаментальних форматах — світу (достовірність/реальність), суспільства (комунікація та інтеракції), культури (належне та творення) і особи (самовідношення, рефлексія). Тому, кажучи про соціокультурні підвалини дискурсу, треба водночас віддавати звіт також у засадничій ролі дискурсу для конституювання тієї ж культури та соціуму.

Вироблення дійсності та суспільство сьогодення

Фундаментальна ознака людської дійсності полягає в тому, що людина не існує наодинці із собою, вона є особою, яка передбачає інших, спільне життя. Стала структура життя разом, комплекс стосунків та форм такого співбуття є нічим іншим, як суспільством. Водночас суспільство та комунікативно-дискурсивні практики є взаємооберненими величинами: те, чим ці практики є як процес, тим суспільство є як їх об'єктивація.

Головною природою, яку від початку створює людина, є її *власна природа* — йдеться як про тілесне, так і про психічне життя. Можна вважати цілком визнаним, що власне людське буття починається не зі змін людиною середовища, а з *утримань* — сексуально-шлюбних табу, завдяки яким конституювався первісний лад. Перше і найістотніше з цих табу — заборона інцесту [Леві-Строс, 1997: сс. 46, 333]. Впровадження та підтримання цього табу, взагалі спосіб його існування вочевидь є дискурсивною практикою. Це свідчить про ефект дискурсу в самих засадах людського існування та соціальності. «Відмова від права на жінку своєї групи створила умови для своєрідного соціального контракту із сусідньою групою на підставі принципу еквіваленту і цим заклала фундамент для системи постійних комунікацій: обмін жінками, майном або їжею (дарами), словами-знаками, символами утворив структурну основу культури з її ритуалами (насамперед шлюбними), нормами, правилами, заборонами-табу та іншими соціальними регуляторами» [Васильєв, 1980, с. 175].

На цьому моменті треба зробити особливий наголос, адже він демонструє логіку антропогенезу, сутнісно відмінну від спрямованої назовні логіки предметно-виробничого перетворення умов власного існування. До перетворення умов, про яке можна з достатньою певністю казати лише з початком ери виробництва та цивілізації, що уявила її, людство мало пройти величезну дистанцію розвитку. Головним форматом розвитку в цей найбільший за тривалістю період історії людства було опанування своєї власної природи, витворення суспільства та світу взагалі.

Масштаб здійснюваного людиною в цей період був поза сумнівом грандіозний — він не тільки не поступається всім витворам історії цивілізації (тим більш її технічної фази), а й імовірно перевершує їх. Бо якраз у цей час людина власне і створює суспільство — можливість продуктивного співжиття, вибудовує сам світ як всеосяжний смисловий порядок (і не лише створює, а накладає на нього потугу власної волі шляхом магії), відкриває Бога та внутрішніх богів людини — існування в координатах добра, краси та справедливості (норми). Наші сучасники мають погодитися, що відкриття добра та зла трохи істотніша подія для долі людства, ніж нинішнє створення мобільного телефону чи навіть комп'ютера.

Всю історію людської цивілізації можна представити як розвиток виробництва (починаючи від винайдення виробничого способу господарювання у рамках неолітичної революції). Новоевропейська цивілізація підняла виробництво на вищий щабель, відкривши промисловість та витворивши техногенний світ. Характерно, що за зразком та мірками виробництва в межах техногенної цивілізації існують та розвиваються навіть ті царини життєдіяльності, які за своєю природою не є виробництвом. Це стосується мистецтва, освіти, навіть моралі та релігійних практик. Не кажучи вже про науку. Зокрема, це добре показав Гайдегер. Причому йдеться не лише про те, що «власні сутнісні сили новочасової науки стають дійсністю з безпосередньою ясністю

у виробництві (im Betrieb)» [Heidegger, 1977: S. 85], а й про те, що передусім «сама по собі наука як дослідження має характер виробництва (des Betriebes)» [Heidegger, 1977: S. 84]. Виробництво продукує не просто товари, знання, освіченість, моральні імперативи та правові норми. Його інтегративним результатом є загалом дійсність людини і для людини.

Поточну сучасність вирізняє зміна цього засновку людської цивілізації. Нині людство живе у вікопомний час *завершення великої ери виробництва*. Парадоксально, що про це доводиться казати в той момент, коли виробництво речей досягло найбільших за всю історію людства масштабів.

Цей апофеоз виробництва водночас оприявнив велику ціну, яку людина заплатила за технічне панування над світом і створення надпотужного штучного середовища власного існування. Такою ціною стала майже цілковита безпорадність людини щодо власної природи. Потреби та прагнення цієї природи були безжалісно вмонтовані в структуру виробничої діяльності. І якщо аграрна цивілізація ще зберігала відчутний зв'язок людини не лише із зовнішньою, а й із власною природою, то індустріальна — рішуче його розриває. Зовнішня природа стає для неї суто матеріалом, з якого людина виготовляє різноманітні витвори й загалом рукотворне середовище власного існування. Внутрішня ж природа набуває значення вагомого засобу для розбудови світу — вона перетворюється відповідно до вимог людині бути кращим дієвцем.

Можна укласти парі, що в цьому місці міркувань більшість фахових філософів вигукнуть: «Та про яку людську природу йдеться? Це якийсь натуралістичний фундаменталізм. Навіть концепт єдиної людської природи в природно-правовій парадигмі модерну означає щось істотно інше, ніж просту натуральність, чи то тілесність людського існування. Навіть «людська природа» стоїків більше визначається свободою волі, аніж законами плоті. Природа людини — то культура: те, що людина витворює із самої себе».

Попри те, що в такого роду твердженнях є певний сенс, вони лише оприявнюють правоту висловленої вище тези: в системі виробничої цивілізації та витвореного нею світогляду власна людська природа втратила право голосу. І не лише втратила право голосу, а й — погодимося з адептами техногенної цивілізації — *майже зникла*. Але це зникнення є *неоправною втраченою* для людини, джерелом безлічі жорстоких криз сучасного людського існування. Бодрийяр образно визначає його як «стан після оргії», яку він отожднює з бурхливим періодом всебічної емансипації та зазначає, що нині людство поспішає у порожнечу [Бодрийяр, 2000: сс. 5–6]. Додамо, що це порожнеча не назовні; її людина виявляє в самій собі.

Завершення ери виробництва означає водночас актуалізацію величного історичного завдання *звернення людини на саму себе*, на власну природу та органічну здатність жити. На сьогодні — в умовах техногенної цивілізації — природа (чи то натура) людини працює як біологічний автомат. Натомість екологічний поворот має полягати у зміні стосунку не лише до навколиш-

нього середовища, а й до власної органічності життя. Турбота про себе (давньогрецьке *heautou epimeleisthai*), а не про умови існування (зовнішні блага) стане пріоритетом розвитку людства в найближчій історичній перспективі. Усвідомлення цього в різний спосіб вже тривалий час відбувається в сучасній філософській думці (згадаймо бодай працю М. Фуко «Плекання себе» [Фуко, 2000]). Водночас ідеться не тільки про відкриття нової перспективи, а й про відродження досить стійкої культурної інтенції, властивої вже класичній античності. Це зазначає і Фуко [Фуко, 2000: с.42], про це ж промовляє і Сократ у своїй уславленій виправдувальній промові в суді: «Чи не соромишся ти турбуватися про гроші, аби мати їх якомога більше, про славу і почесні, а натомість про розум, істину, про душу свою не дбаєш і не стараєшся, щоб була вона якнайкраща» [Платон, 2008: с. 37].

Закономірно, що така зміна пріоритетів розвитку виникає тоді, коли історичне завдання витворення умов людського існування успішно виконано. Останнє твердження може здатися знущанням над сотнями мільйонів людей, що існують на межі виживання, не мають нормального медичного забезпечення та житлових умов тощо. І йдеться не про бідні та знедолені країни Африки чи інші критичні місцини третього світу. Наша власна країна дає, на жаль, багатий матеріал для цього. Про зубожіння більшості населення, про нестерпні й депресивні умови існування мільйонів людей годі й говорити — досить вказати на маленький, але красномовний показник. У столиці найбільшої європейської країни, як себе іменує Україна, ще в довоєнний час мешканці мали регулярні проблеми з гарячою водою! Риторичне питання: чи може вважати себе цивілізованою країна, яка не здатна забезпечити для населення — і то за його гроші! — цей мінімальний сервіс гігієни та людських умов існування? І це ситуація в столиці — деінде було ще гірше, і значно гірше. Звісно, війна створила нові трагічні мірила виживання. Попри справді величезні лиха в житті сучасного людства і ще високий рівень нужденності, досягнута на сьогодні потуга світового виробництва дає змогу задовольнити всі базові потреби людського існування. Те, що в загальносвітових масштабах цього не відбулося до сьогодні, є виразом *соціальної системи* сучасної цивілізації, яка продукує, з одного боку, шалену концентрацію багатства на одному полюсі суспільства (буквально в одній точці — з огляду на мізерну кількість цих багатіїв) і величезне зубожіння, яке охоплює переважну більшість людськості, — на іншому. Питання забезпечення сучасної людини необхідними умовами — це не питання подальшого розвитку виробництва та «економічного зростання», а *соціальне питання* розподілу благ і справедливої організації суспільства.

Тінь інфовлади

Одним з найвагоміших показників завершення ери виробництва стала стрімка міграція людей з виробничої сфери в інші царини життєдіяльності. У сучасних розвинених економіках в царині власне виробництва залишається

не більш як 15–25 відсотків населення. Але не менше значення мають не ці кількісні показники, а руйнація патерну «людини виробничої» як основи людської поведінки та системи цінностей. Ці потужні метаморфози як у структурі людської зайнятості, так і в парадигмі життєдіяльності уможливилися завдяки потужному розвитку інформаційних технологій та багатовимірному комплексу перетворень, який дістав назву інформаційної (правильніше «інформаціональної») революції сучасності. Певний інформаційний кластер (технологічно втілений у той чи той електронний гаджет) став універсальним посередником людського стосунку до світу — до середовища свого існування, до інших людей, суспільства, знань, виконуваної роботи, себе самого, зрештою. Це набуває одного з найпереконливіших унаочнень у вигляді контакту сучасної людини з дисплеєм — екраном електронного пристрою. Без перебільшення, цей екран став головним візаві комунікації людської особи.

Ніщо не зростає нині так стрімко і потужно, як цифровий, віртуальний, електронний світ — те, що узагальнено називають «сучасним інформаційним середовищем». Але останнє поняття стає дедалі менше доречним. Потуга і роль в людській життєдіяльності інформаційних технологій стали настільки великими, а сам інформаційний світ утворив настільки активну та внутрішньо зв'язану реальність, що до місця казати про власну траєкторію існування цієї реальності. «Середовище» позиційоване тим, що нас оточує і так чи так приймає. Воно може мати сприятливий чи несприятливий ефект, але не має власної волі. Проте сучасний інформаційний світ у своєму інтегративному ефекті є все більш самодіяльним та автономним. Натомість люди стрімко скочуються до ролі якихось антропологічних реліктів у породженому ними інформаційно-цифровому світі, який їх стрімко поглинає і заручниками якого вони стають.

На сьогодні зник і режим абстрактної колективності, втіленням якого були маси. Мережевий характер суспільних взаємодій та відносин поставив на місце сталих спільнот відкритий режим залучень. Попри залученість до них мільйонів чи навіть мільярдів осіб (як у найбільших всесвітніх соціальних мережах), за способом свого існування вони не утворюють спільноту (може йтися хіба про квазі-спільноту). Італійський філософ Паоло Вірно іменує їх «множинами» (*moltitudine*), протиставляючи єдності «народу» — визначальному модерному концепту, який нині деградує [Вірно, 2015: сс. 5–8]. Утім, поняття множини надто абстрактне. Для опису способу їх гуртування доречніше використовувати поняття рою, який вирізняється відсутністю внутрішньої структури. Хоч як дивно це виглядає — мережа є безтілесною, в ній відсутня жодна субстантивованість. Як чогось осяжного — мережі взагалі немає. І причина полягає не в тому, що місцем перебування мережі є електронний, цифровий простір — який за визначенням не має тілесних ознак, а лише символічно-цифрові характеристики. Головна причина тілесного не-існування мережі полягає в тому, що за своєю сутністю мережа — це

лише певний код. Він відіграє роль точки входу-виходу до/з мережі. Він є точкою доступу, що — як і властиво точці — не має жодної площі, тобто найменшого місця як у фізичному, так і в соціальному просторі. Масштаб мережі цілковито залежний від інтенсивності залучень. Щойно кількість залучень зменшується — і в екстремумі перетворюється на нуль, вся мережа згортається в код, абстрактний цифровий (символічний) кластер. І лише активність залучень розгортає його у власне мережу — те велетенське явище електронного простору, яке постає для мільйонів людей справжнім, постійним і до того ж інтерактивним середовищем існування. Але таким грандіозним явищем мережа стає суто через інтенсивність людської присутності.

Створюючи різноманітні засоби існування, людина традиційно знаходила свою певність у власній унікальній здатності смислотворення. Однак і цю споконвічну монополію людини на сенс і творчу самодіяльність розвиток інформаційних технологій дедалі відчутніше підважує. І йдеться не стільки про якийсь уособлений штучний інтелект, скільки про вже чинний деперсоналізований ефект інфовлади, який швидко зростатиме (зокрема, з розвитком нейроінтерфейсів). Загалом потужне, насичене та розмаїте інформаційне середовище створює цілком новітні способи існування та обігу смислів. Усталені демаркації дискурсів стираються і зникають. На «власній території» вони ще певною мірою тримаються, але й ці території все відчутніше втрачають свої кордони. Звісно, ці кордони проводяться не приписами чи заборонами, а внутрішньою організацією відповідних дискурсивних практик, як-от, приміром, наука. Режим доступу до науки завжди визначався своєю спроможністю бути учасником спеціалізованого наукового дискурсу. Порядок дискурсу і когерентне йому наукове товариство спричиняли необхідний ефект селекції, який обмежував доступ до наукової царини різноманітних інтелектуальних шахраїв та невігласів.

Під тиском новітнього інформаційного середовища з одного боку, і деструкції виробничої ролі людини — з іншого, підважуються фундаментальні інстанції сенсу — політика, мистецтво, наука, мораль, право тощо. Їхнє місце заступає категорія і концепт *цікавого*. Американський дослідник М. Епштейн зазначає: «Серед оцінних епітетів, застосовуваних у наш час до витворів літератури та мистецтва, науки та філософії, “цікавий” — чи не найуживаніший та стійкий... Саме оцінка твору як “цікавого” слугує майже ритуальним вступом до всіх його подальших оцінок, у тому числі критичних» [Епштейн, 2004: с. 485]. За цією метаморфозою критеріїв оцінки стоїть істотна трансформація у способі організації людського буття. Звільнення від нужденності, з одного боку, і вкрай розмаїті можливості самовияву — з іншого, створили існування, в якому забаганці належить все більш визначальна роль.

Глобальний світ став місцем великого свавілля суб'єктивності. Кожен отримав доступ будь-куди. І доступ не лише як глядач чи спостерігач, а як особа, реакція та ставлення якої істотно впливають на перебіг самої справи. Наукове дослідження, художня творчість, релігійна проповідь, філософський

пошук, законодавчий акт, політичний проект, моральна настанова стали дедалі відчутніше визначатися не вимогами своєї власної справи, а визнанням та схваленням публіки. Звісно, *реакція* публіки завжди мала своє виправдане значення для долі і художнього твору, і морального імперативу, і, зрештою, всіх витворів спеціалізованих культурних практик. Понад те, для сутності цих практик і перспектив їхнього розвитку вагому роль відіграла їхня дискурсивна відкритість — тобто спроможність залучення публіки як певною мірою співтворця відповідного культурного процесу (а не лише споживача його готових завершених результатів). У цьому плані можна навести приклади потужної та яскравої науково-популярної літератури XIX—XX століть, або подібного за ефектом тиражування художніх творів, їх описів та презентацій різного роду. Цією живильною атмосферою навколо фундаментальних культурних практик створювався плідний простір існування їх — коли формат залучення в їхню царину публіки водночас позначав і чітку межу між творчою спроможністю та здатністю сприйняття. Натомість деструкція інстанцій сенсу виявляється в розмиванні цієї межі — всі здобувають право судження геть в усьому, і це мимоволі створює враження здатності не лише судження, а й самої творчої дії — що далеко не одне й те саме. Публіка за визначенням залишається на рівні судження смаку і вподобання; коли цим судженням підміняється сама творча справа, слід очікувати швидкої деградації спеціалізованих культурних практик — чи то мистецтва й науки, чи то політики й моралі).

Відтак не якийсь зловісний мегапотужний штучний інтелект, який раптом виникне в інформаційному середовищі, загрожує людству, а ефект цілком імперсональної інфовлади, постійно породжуваний всеохопним інформаційним середовищем. Конкретний всемогутній лиходій Суперрозум — то дитячі іграшки. Всюдисущий і неунікнений ефект інфовлади — ось справжній виклик людству в його спроможності продовжувати власну історію. І цей виклик вимагає надзвичайної уваги гуманітарного розуму, спільних зусиль філософів, істориків, соціологів, психологів, представників когнітивної науки для вироблення тієї продуктивної відповіді, яка дасть змогу людству впевнено дивитися в майбутнє.

ДЖЕРЕЛА

- Апель, К.-О. (1996). Обґрунтування етики відповідальності. В: Л. Ситніченко, *Першоджерела комунікативної філософії* (сс. 46—57). Київ: Либідь.
- Бодрийяр, Ж. (2000). *Прозрачність зла*. Москва.
- Васильєв, Л. (1980). Становление политической администрации. *Народы Азии и Африки*, 1.
- Вирно, П. (2015). *Грамматика множества. К анализу форм современной жизни*. Москва: Ад Маргинем Пресс.
- Давид, Р., Жоффре-Спинози, К. (1998). *Основные правовые системы современности*. Москва: Международные отношения.
- Делез, Ж. (1995). *Логика смысла*. Москва: Академия.
- Кастельс, М. (2000). *Информационная эпоха: экономика, общество и культура*. Москва: ГУ ВШЭ.

- Леві-Строс, К. (1997). *Структурна антропология*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи».
- Платон (2000). Апологія Сократа. В: Платон, *Діалоги*. Харків: Фоліо.
- Фуко, М. (2000). *Історія сексуальності. Т. 3: Плекання себе*. Харків: ОКО.
- Эпштейн, М. (2004). *Знак пробела: О будущем гуманитарных наук*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Dilthey, W. (1990). *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*. Stuttgart: Vandenhoeck & Ruprecht Verlage.
- Fodor, J.A. (1975). *The Language of Thought*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Heidegger, M. (1977). *Die Zeit des Weltbildes // Gesamtausgabe. Bd. 5. Holzwege*. Frankfurt a.M.: Vittorio Klostermann.
- Whorf, B. (1956). *Language, Thought and Reality*. New-York / Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку. В: *Новое в лингвистике* [вып. 1, Москва, 1960].

Одержано 15.05.2022

REFERENCES

- Apel, K.-O. (1996). Justification of ethics of responsibility. [In Ukrainian]. Justification of ethics of responsibility. Kyiv: Lybid. [=Апель 1996]
- Baudrillard, J. (2000). *The transparency of evil*. [In Russian]. Moscow. [=Бодрийяр 2000]
- Castells, M. (2000). *Information age: economy, society and culture*. [In Russian]. Moscow: State University "Vyshcha Shkola Ekonomiki". [=Кастельс 2000]
- David, R., Zhoffre-Spinozi, K. (1998). *The main legal systems of our time*. [In Russian]. Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenia. [=Давид, Жоффре-Спинози 1998]
- Deleuze, G. (1995). *The logic of sense*. [In Russian]. Moscow: Akademia. [=Делез 1995]
- Dilthey, W. (1990). *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*. Stuttgart: Vandenhoeck & Ruprecht Verlage.
- Epstein, M. (2004). *The space sign: About the future of humanitarian sciences*. [In Russian]. Moscow: New Literary Review. [=Эпштейн 2004]
- Fodor, J.A. (1975). *The Language of Thought*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Foucault, M. (2000). *History of sexuality. Volume 3: Nurturing yourself*. [In Ukrainian]. Kharkiv: ОКО. [=Фуко 2000]
- Heidegger, M. (1977). *Die Zeit des Weltbildes // Gesamtausgabe. Bd. 5. Holzwege*. Frankfurt a.M.: Vittorio Klostermann.
- Lévi-Strauss, C. (1997). *Structural anthropology*. [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy. [=Леві-Строс 1997]
- Plato (2000). *Apologia Sokrata*. [In Ukrainian]. In: Plato, *Dialogues*. Kharkiv: Folio. [=Платон 2000]
- Vasiliev, L. (1980). Stanovlenie politicheskoi administratsii. [In Russian]. *Narody Azii i Afriki*, 1. [=Васильев 1980]
- Virno, P. (2015). *Grammatika mnozhestva. K analizu form sovremennoj zhizni*. [In Russian]. Moscow: Ad Marginem Press. [=Вирно 2015]
- Whorf, B. (1956). *Language, Thought and Reality*. New-York.

Received 15.05.2022

Serhii PROLEIEV, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor,
Head of the Department of Philosophy of Culture, Ethics, and Aesthetics,
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine,
4, Triokhsviatytska, Kyiv, 01001
uffon@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-1563-712X>

**SOCIO-CULTURAL FOUNDATIONS
OF DISCOURSE AND MODERN TRANSFORMATION**

The article considers the place and role of discourse in human life. The basis for this is the importance of language and speech as one of the leading features of humanity. Thanks to language, a person's own reality is formed, which has a semantic character. Four dimensions of the effect of speech in the constitution of the human world are identified. These are: the function of semantic productivity and reliability of speech; function of organization and accumulation of experience; the function of normativity of human life; personalization function. The acquisition of the discourse format by speech is associated with the assertion of significance and substantiation of the validity of judgments. These qualities of discursive practices are inseparable from their normative effect. If speech as such is dominated by the effect of communication and statements, the discourse is primarily a semantic ordering of reality. It always creates, transforms or cancels a certain semantic order. The thesis on the growing role of discursive practices in the contemporary world is substantiated. This is due to the epoch-making changes in human life, namely the end of the era of production. The whole history of human civilization can be represented as the development of production (from the invention of the production mode of economy in the form of the Neolithic revolution). The end of the era of production means at the same time the actualization of the great historical task of man's appeal to himself, to his own nature and organic ability to live. Taking care of yourself, not the conditions of existence (external goods) will be a priority for human development in the near historical perspective. However, this reorientation of human existence is confronted with the contradictory impact of virtualization of reality for man, which entails changes in the classical vocation of discourse. In this regard, the effect of discourses in the highly powerful information environment of today is analyzed, which is becoming the leading force of global reality in the form of information power.

Keywords: *discourse, meaning, speech, globalization, modernity, production, infopower.*